

Fleck Zoltán

Szocialista jogelmélet és szociológia

„Mindig lehet elég hihető életrajzi, pszichológiai vagy történelmi mozgató okot találni, amely a Hitler, Sztálin vagy más ideológiai gonosztevő melletti politikai kiállást legalábbis megérthetővé teszi, ha megbocsáthatóvá nem is. Mindig egész különös, egyéni és konkrét körülmények vezetnek el idáig. Számunkra ez itt most nem érdekes. Inkább arra kellene rákérdeznünk, hogy e »tévedések« mögött van-e olyan közös motívum, amelyiknek nincs semmi köze a mindenkor specifikus mozgatórugókhoz? Vagy másként, egyszerűbben téve föl a kérdést: Van-e (volt-e) rendszer az okosak politikai ostobaságában?”

(MÜLLER-FUNK 1996, 20.)

Az értelmiség – a szó eredeti jelentését homályba borító – elmúlt századbeli szerepvállalásait számba véve, intellektuális és morális kudarcok sorozatát lelhetjük fel. A motívumokat kölcsönző osztrák szociológus szerint az univerzális történelmi vállalkozás, a történelem átfogó alakítása túlságosan vonzó volt az intelligencia számára. Az állam, a rend, a hivatalos ideológia támogatása volt e vonzás eszköze, az autonómiák és a tudomány belső értékelési mechanizmusainak feladása képezte az árat, és a hatalomközeliségből következő monopóliumokból származhattak a hasznok.

Jelen történetünk 1961-ben kezdődik. (A szerző itt némi megkönnyebbüléssel veheti tudomásul, hogy akkor még meg sem született, számára tehát ez halott történelem. Mindazonáltal nem halott.) Természetesen nem vállalkozom a címben jelölt tudományterületek történetének rekonstruálására. Egy sajátos viszony néhány elemét szeretném megvilágítani a nagy ostobaság egyik lehetséges racionális értelmezésével. Számos más történet is mesélhető, én a jogelméletet e korban sújtó elméleti és tudományos vákuumból, a töménytelen említésre sem érdemes teoretikusnak szánt irományból a szociológiához való viszonyt emelem ki. Megkockáztatom: a szocialista jogelméletnek ma már legfeljebb tudománytörténeti, tudásszociológiai érdekessége van, pusztán nyersanyag.

Az említett évben Szabó Imrének, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettesének az aláírásával a magas tudományos testület elnöksége egy előterjesztést olvashatott a szociológiai kutatások helyzetéről, amelyet a Filozófiai Intézet munkatársai készítettek.¹ E jelentés a szociológia bizonytalan tárgymeghatározására hivatkozva a távoli jövőbe helyezte az intézményesedés lényegi momentumait: egy önálló tanszék, valamint kutatóintézet alapítását és tudományos társaság, illetve önálló

¹ E jelentés és a hazai szociológia előtörténetének néhány más, Szalai Sándorral kapcsolatos dokumentuma olvasható: SZALAI 1990.

folyóirat létrehozását. E döntés-előkészítő anyag szövegéből nyilvánvaló, hogy a már kialakult társadalomtudományi ágak intézményi rendszerébe kell integrálni ezt a divatossá vált, ma még primitív módszerekkel és dilettáns eszközökkel dolgozó, a marxizmus cáfolatára törő burzsoá elmélettől megszabadítandó tudományterületet, ha tudomány egyáltalán. A magyar szociológia akadozó intézményesülési kísérleteiben két, már „megalapozott” társadalomtudománynak volt meghatározó szerepe: a jelentést jegyzők által a filozófiának (nem véletlen, hogy az első szociológiai csoport a Filozófiai Intézet kebelén belül kezdte meg működését), és az előterjesztő személye által képviselt jogtudománynak.

Bármely tudomány történetét vesszük is szemügyre, a tudományterületek viszonya konfliktusos, különösen az alapítás időszakában. Küzdelmek folynak témákért, fogalmakért, értelmezésekért, világmagyarázatokért és természetesen forrásokért, hatalmi pozíciókért. A szociológia európai intézményesedése a politikai rendszertől függetlenül is bőven szolgáltatja erre a példákat. De éppen a politikai rendszer különossége okán felmerül a kérdés, hogy a címben jelzett viszony a szocializmusban valóban tudományok közötti viszony-e. Vagy a jogelméleti pozíciókban csak a politikai vezetés véleményét látjuk tudományosnak szánt köntösben?

A politikához való különös viszonytól nem függetlenül, ebben az esetben is jelen van a lehetséges konkurenciával való leszámolás motívuma, vagy legalább a gyengítésé, amelyet az akadémikus tudományok az új szemléletek, tudományterületek elhatárolási kísérleteivel szemben általában tanúsítanak. Hazánkban a hatvanas évek közepétől körvonalazódik a kihívás egy új, a háború előtt is csak kezdetleges csiráiban létező társadalomtudomány megalapozásának kísérleteiben. A társtudományok számára kihívást jelentő szociológia emberképe nem különbözik radikálisan a jogtudományétól, de szemlélete és módszertana idegen. Éppen az ismerős emberkép, a normakövető ember kiindulópontja zavarhatta elméletileg a jogtudomány monopoliumait. A szociológia – bár ez sehol sem vált jellemzővé a szocializmus viszonyai között – elvileg alkalmas az állami tanácsadó hivatalos szerepére. Ennyiben lehetséges ellenfél az állami vezetéshez való viszonyban és konkurens a megrendelések területén. Hegedüs András 1966-ban éppen egy ilyen, a bürokrácia szaktanácsadója, illetve „manager-szociológia” vízióját vázolta (HEGEDÜS 1966). Ettől inkább tartottak a filozófia és a jogtudomány monopolistái, mint a burzsoá elméletek beosonásától a szellemi életbe; a „burzsoá áltudomány” a lényegét elfedő kategória.

Kritikussá akkor vált a helyzet, amikor Kulcsár Kálmán nagy lépést tett a salonképessé tétel felé *A szociológiai gondolkodás fejlődése* című monográfiájával (KULCSÁR 1966). Ebben a polgári szociológia értelmező feldolgozása és a marxista szociológia megalapozása történik meg, demonstrálva, hogy a szociológia komoly ellenfél lehet a viláértelmezés, a nyelvi kompetenciák vonatkozásában. Elkeseríthette jogelméletünk képviselőit, hogy e konkurencia ekkor már a hivatalos nyilvánosság fórumain, állami intézményekben, hivatalos jóváhagyással jelent meg. A tudományalapítás komolyra fordulhatott volna, tehát az elhatárolódással és tematikus hódítással szemben beindult a pozíciókat birtokló tudányszakok védekezése, illetve támadása, amelynek végső célja a „szociológiai felvilágosodás” akadályozása volt. A szociológia perifériára szorulásában nyilván szerepet játszott a szociológia kritikai potenciáljának megjelenése és az ezzel párhuzamosan jelentkező politikai hideghullám is.

EGY POZÍCIÓHARC FEJEZETEI

Írásom megkerülhetetlen főszereplője Szabó Imre, hiszen ő reprezentálta a jogelméletet, a jogelmélet központi ideológia-karbantartó szerepe miatt az egész jogtudományt, és jelentős szerepet töltött be a tudánypolitika intézményeiben. Az Akadémia alelnökének egy korai, 1960-as írása életművének egészére jellemző maradt: lényegileg nem tért el a „Lenin és a társadalomtudományok” címmel megjelent írásában kifejtett álláspontjától (SZABÓ 1960). Ebben az írásban a viszony ideológiai küzdelemként jelenik meg: a szociológia nem térhet le a történelmi materializmus útjáról, meg kell akadályozni, hogy a burzsoá szociológia bejöjjön, küzdeni kell az ellenséges polgári szociológia ellen. Itt a szerző nem fedi fel, hogy a megfelelő elméleti bázisként megjelölt történelmi materializmus egyúttal a szocialista jogelmélet teoretikus bázisa, tehát vagy meg kell akadályozni a szociológia térhódítását, vagy be kell kebelezni a szociológiát. Először az első, majd a második taktika került alkalmazásra.

A magyar szociológia még megíratlan előtörténetében jelentős fejezet Szabó Imre mint hivatalnok viszonya a szociológia intézményesedési törekvéseihez a hatvanas évek közepén. A hivatalos viszonyt kifejező logikában nehéz nem felfedezni a társtudomány védekező pozícióit. Az érvelés szerint a divatossá vált szociológiai tanulmányok ellenére nem minden szociológia, ami a társadalmi jelenségekkel foglalkozik; nem minden szociológia, ami szociológiai módszereket használ. Még nincs meghatározva a szociológia elméleti alapja, viszonya a szaktudományokhoz, tisztázatlan a kutatások köre. Elvárható tehát, hogy mással ne foglalkozzon, mint ami az illetékességébe tartozik. Mindezekre tekintettel még nem érett arra, hogy az oktatásba bevezessék.²

Mind a szociológia, mind a jogelmélet eszmetörténete számára jelentős momentum, hogy a magyar szociológiai hagyomány a jogtudomány hátán érkezett. De a hagyomány részét képezi az is, hogy akik ténylegesen a hátukon cipelték az új szemlélet meghonosításának terhét (Somló, Pikler, Horváth), azok ezt a hivatalos jogtudománnyal szemben tették. A hivatalos jogtudomány akadályozó szerepe is része a tradícióknak. Nyilván érdemes itt megemlíteni azt is, hogy a II. világháború utáni egyik legelső szakszociológiai mű, megelőzve a marxista szociológiaelmélet kidolgozását, éppen jogszociológiai: Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* című tanulmánya (KULCSÁR 1960).

Ha a továbbiakban hanyagoljuk a bürokratikus reakciókat, amelyek persze nem függetlenek a hivatalos tudomány állásfoglalásaitól, akkor két kanonizált, nagy hatású alpművet kell megemlítenünk, mint amelyek a szocializmus fennállása alatt meghatározták a pozíciókat. Ez Lukács György *Az ész trónfosztása* című könyve (1954, 1956, 1965, 1974) és Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* című alkotása (1955, 1980). Mindkét esetben jellemző az első megjelenés és az újrakiadások időpontja. Hatásuk folyamatos és autoritativ volt, mindkettő a szellemi gyökerekkel diszkréditálta. Ezekhez képest a pártbürokraták akadályozó tevékenysége másodlagos, időleges és leküzdhető. A szociológia nyilván a filozófiával is a jogelmélethez hasonló konkurenciaviszonyban állt, de Lukács műve még inkább a hivatalos ideológia alaphangja: minden, marxizmuson kívüli filozófiai és szociológiai előzménynek mint „polgári irracionálisnak” a lebunkóztatása.

² A hivatal pozícióinak rekonstruálásához lásd SZÁNTÓ 1998.

De vessünk egy pillantást Szabó Imre eszméletörténeti könyvében a lebunkózás természetére. Bevallott tudományos programja, hogy „határozottan és végérvényesen elszakítsuk magunkat” az előzményektől. E gyökértelenítés hatásosnak és tartósnak bizonyult szimbolikus kifejeződése a ‘jogbölcsület’ kategória helyett a ‘jogelmélet’ címke használata. A szocialista jogelmélet a tudomány (sőt a jogtudomány), a bölcsület nem tudomány. Tehát tagadva van itt minden folytonosság: a szocialista jogelmélet nem támaszkodik ősökre; amire támaszkodik, az éppen minden előzmény leértékelése. A képrombolás logikája és hatása tűnik fel itt: az új hatalmi ideológiának meg nem felelő alkotások megsemmisítése. A második kiadás indoklása szerint még nem semmisítették meg átfogóan az összes jogági tudományban az előzményeket, tehát új tisztogatás szükséges. E kiadás előszavának olvasójában az a gyanú ébredhet, hogy nincs fejlődés a jogelméleti pozíciókban, ez az újrakiadás tragikus lemaradást jelentett más társadalomtudományokhoz, sőt az általános szellemi közeghez képest is. A konzervatív, változásra képtelen „hivatalos” jogelmélet jelentősen lassította a jogtudományban a szabad gondolkodás megjelenését.

Milyen szerepet kapott a szociológia tudománya e könyvben? Mivel szerintem ezt az írást sem érdemes tudományos reflexióként kezelni, csak a szociológia státuszának megjelenítését említem. A Társadalomtudományi Társaság és a *Huszádik Század* e lapokon mint különös, hátsó gondolatokkal rendelkező társaság jelenik meg. A századforduló környékén imperialista hatásra (ahogyan a hatvanas és hetvenes években is) divattá vált a szociológia. A kritika alapja a marxizmussal való szembekerülés, nincs olyan szellemi előzmény, amely a marxizmust hordozta volna, sőt minden korabeli gondolkodó a marxizmus elleni küzdelem „osztályhivatását” végzi. Pikler nem marxista, hanem lényegében a burzsoá szociológia pszichológiai elméleteinek egyik kidolgozója; Horváth Barna az amerikai imperialista jogszociológia hatása alatt állt, és így tovább. A burzsoá állam- és jogbölcsület (nem elmélet) osztálylényegéből kifolyóan korlátozott, még tudomány-rendszertani helyét sem tudja tisztázni: bolyong a burzsoá szociológia és filozófia között. Ez a jogbölcsület felelős a szakjogtudományok reakcióssá válásáért – részt véve „a jogi gondolkodás egészének mind reakcióssabbá válásában”. Itt sajátos szereptulajdonításnak lehetünk tanúi: a jogelméletnek (ekkor még bölcsületnek) központi, totális, az egész jogrendszer meghatározó szerepe van, felelős az egész jogtudomány, sőt a jogrendszer irányultságáért. Szabó Imre többek között itt is a vezető szerepre jelentette be igényét.

Ha nagy lépésekben tovább haladunk a szociológiával kapcsolatos álláspontok szempontjából időben előrelépve (innen nézve ugyanis fejlődésről nemigen beszélhetünk), akkor a *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog* című opuszt kell kézbe venni (SZABÓ 1967). Itt már a bekebelezés taktikájának lehetünk tanúi, a jogelmélet tudomány-rendszertani elhelyezése ugyanis három – jogbölcsületi, szociológiai és fogalomelemző – irányzat szintézisében fogalmazódik meg. A marxista-leninista jogelmélet feloleli, magában foglalja a filozófiai, szociológiai és jogtani oldalakat is. „[A] marxista-leninista jogelmélet olyan jogfilozófia, amely a jogra vonatkozó eszmék lényegét ezeknek az eszméknek társadalmiságában látja; ennyiben is szociológiai irányú.” (SZABÓ 1967, 51.) Hogy mit jelent az eszmék társadalmisága, nem bogyozható ki, a válasz megreked az alap és felépítmény viszonyára való utalásnál. De a szociológia tudományos minőségét súlyos támadás éri: Szabó szerint ez a tudomány nem jelenthet mást, csak a társadalom konkrét jelenségeinek egy meghatározott módszerrel való tanulmányozását. Ebből – mint írja – a polgári jogtudományban egységes, átfogó

gó elmélet nem jött létre, tehát a szociológiában nincs értékelhető elméleti eredmény. A szakszociológiának nevezett jogszociológia mint alkalmazott szociológia nem töltheti be az általános jogelmélet szerepét – elsősorban azért, mert általában pluralista jogfogalommal operál és elhanyagolja az államot, túlságosan a jogalkalmazást helyezi a középpontba, s ezzel az alkotott jog szerepét háttérbe szorítja. Különösen gyenge az elméleti teljesítménye az ún. új vagy modern jogszociológiának. Régebben a jogszociológia szociológiai jogelméletként fogalmazódott meg, és mivel „a jogbölcselet egyfajta társadalmilag fundált irányként” jött létre, „a jog lényegének bölcséleti kérdéséhez felzárkóztatta a jog szerepének és hatásának problematikáját is” (SZABÓ 1967, 20–21). Mindezek azonban ma egészében elvetendők, mert az eredmények megfeleltek a burzsoázia érdekeinek. Ennél több kritika e korszakban, elméletek vonatkozásában szűkségtelen. A kortárs vagy új jogszociológia viszont elvesztette elméleti jellegét, atomizálódott, feladta azt az igényt, hogy a jog egészére vonatkozó átfogó teóriát dolgozzon ki. Empirikus módon tanulmányoz részjelenségeket e vizsgálódások mögött, és mert ezek olyan szerény eredményeket hoztak, amelyekre nem is lehet elméletet alapozni, nincs is elmélet. Az az értékelés szándékozik a végső csapást mérni, miszerint mindezekből adódóan a jogszociológia nem teljes tudomány: közelebb van a burzsoáz szociológiához. Ne felejtjük el, hogy ekkor már léteznek Magyarországon is jogszociológiai kutatások, sőt egy összefoglaló monográfia is. A jogelmélet azonban nem volt hajlandó elismerni e tudomány önálló tudományos státuszát.

A nem sokkal később megjelenő, *A jogelmélet alapjai* című könyv sem halad túl ezen az állásponton (SZABÓ 1971). Erőteljes kritikát kap a „szociologizmus”, amely „a jognak az öt összetevő más társadalmi viszonyokra való kizárólagos felbontása”. Ezzel szemben a helyes szemlélet kizárólag a jog egységére, rendszerszerűségére koncentráló jogelmélet sajátja. Vagyis a szociológiai szemlélet csonka, részleges, alárendelt; a jogelmélet fejezi ki a totalitást.

A marxizmuson belüli szociológia csak egyetlen formában jelenik meg mint rég meghaladott irányzat: a korai szovjet jogelmélet egyik („rudimentális”) szakasza az, ami ilyen szociologizmussal terhelt. Sztucska társadalomelméleti irányzata „a jogot a maga társadalmi mivoltában kívánta megragadni”. Ezzel szemben fogalmazódott meg a jóval kevesebb vehemenciával kritizált Visinszkij-féle normatív szemlélet (és Reissner pszichologizmusa). A mai – akkori – marxista jogelmélet célja a szintézis, a normatív szemlélet és a szociologizmus kizárólagosságának megszüntetése egy integratív elméletben.

Nem csodálkozhatunk ezek után, hogy a leghevesebb kritikát éppen az a szemlélet kapja, amely a szociológiát a társadalomra vonatkozó tudás alaptudományaként határozza meg. „A polgári tudomány egyes képviselői (ezen az alapon) a szociológiát teszik meg azzá az általános társadalomtudománnyá, amely a különböző szak-szociológiákban ágakra bontva ugyan, de végül is magába olvasztja a szak-társadalomtudományokat is: a szociológiában tehát mintegy interferálna az általános a különössel, a szociológiának lennie így egy általános és egy, több részből álló különös oldala.” (SZABÓ 1971, 179–180.) Ezzel szemben állva viszont a történelmi materializmus az általános társadalomelmélet. Itt nyilvánvaló a jogelmélet tiltakozása a szociológia általános társadalomelméletté fejlesztésének kísérletével szemben; ekkor már ugyanis a szociológiára marxista szociológiaként, azt a történelmi materializmussal azonosítva hivatkoznak. A szociológia Szabó szerint nem több, mint a jogelméletnek egyes részművek feltárását segítő szemlélete. Jellemző, hogy tipikusan milyen témák vonatkozásában

emeli ki Szabó a szociológia illetékességét a jog kapcsán. Szerinte a jogkövetés társadalmi szabályszerűségeinek feltárása olyan feladat lenne, amelyet a jogelmélet a szociológia szemléletével közelíthet meg – abból a célból, hogy növelje, tudatosítsa az engedelmisségi kötelességet. A jogelméleten belül elhelyezett szociológia megkövetelt politikai s ideológiai behatároltsága ebből a feladatkiosztásból is nyilvánvaló.

A valamivel későbbi *Jogelmélet* két vonatkozásban szól a szociológiáról, és egyik sem jelent előrelépést (SZABÓ 1977). Az egyik fejtegetés szerint a szociológia a jogelmélet segédtudománya. „A jogelmélet technikai módszerei” cím alatt tárgyalt amerikai szociológiai jogelméletekben, Ehrlich és Kantorowitz elméleteiben merül ki a tudomány teoretikus bázisa. Semmilyen kép nem körvonalazódik viszont az általános szociológiáról. Itt válik érezhetővé a jogelmélet halálos ölelése: a vehemens tagadásból bekebelezési stratégia alakul ki. A szociológia, amennyiben elválasztható a marxista jogelmélettől, lényegében csak módszertani segédeszköz, alárendelt technika. „[A] szocialista jogelméletnek és jogtudománynak be kell iktatni rendszerébe az empirikus jogszociológiát is, miközben egész elméleti felfogását szociológiai alapokra helyezi, vagyis a jogot társadalmiságában szemléli. A szocialista jogelméletben egyesül az elméleti szociológiai jogfelfogás és az empirikus jogszociológiai vizsgálatok sora.” (SZABÓ 1977, 374.)

Nyilván igaztalanul járnánk el, ha nem emlékeznénk meg a korszak olyan jogelméleti szakembereiről, akik barátságosabban közelítettek a társtudományhoz, de ők Szabó Imréhez képest kevésbé reprezentálják a jogtudományok hivatalos álláspontját, ezért ebben az írásban is háttérbe szorulnak. Csak megemlítem, hogy Peschka Vilmos viszonylag korai, *Jogforrás és jogalkotás* című kötete a történelmi materializmussal azonosított marxista szociológiáról úgy emlékezik meg, mint ami még adós annak feltárásával, hogy miként működnek a társadalmi viszonyok (PESCHKA 1965). Implicite tehát nem kérdőjelezi meg egy másik társadalomtudomány illetékességét. Egy évtizeddel később pedig megjelenik Max Weber jogszociológiájáról írott monográfiája (PESCHKA 1975).

Szabó Imrének *A jog és elmélete* címmel írt könyvecskéje megismétli a „mai jogszociológia” bírálatát: szerinte ez a szemlélet csak empiria, nem keresi a jog lényegét (SZABÓ 1978). Az óvatlan olvasót becsaphatja az a logika, amely a következő idézetből kitetszik: a „jogelmész” úgy tesz, mintha nyitna, sőt radikális fordulatot tenne a szociológia felé: „A marxista-leninista jogelméletnek az alapkérdés feltevését illetően tulajdonképpen vissza kell térnie az igazi, a régiek nevezhető jogi szociológiához, azaz a jog lényegét annak társadalmiságában kereső és azt abban meg is találó tudományként kell léteznie. Hogy ezt a tudományt azután jogi szociológiának vagy jogelméletnek nevezzük, az szinte már mellékes, noha jeleztük, jogelméletként mindig a jog társadalomelméletére, vagyis szociológiai megalapozottságára gondolunk és arról is beszélünk. Ez a határozott fordulat a szociológia felé a marxista-leninista jogelméletnek nézetünk szerint a következő, az esedékes lépése, de mindenesetre ez az az irány, amelybe feltehetően a továbbiakban haladnunk kell.” (SZABÓ 1978, 35.) Ez a megfogalmazás azonban lényegében a jogszociológia (és a szociológia) létjogosultságát tagadja: ha a jogelmélet társadalomelméleti, akkor nincs szükség külön jogszociológiára. A visszatérés csak arra utal, hogy el kell távolodni a kényelmetlenné váló normativizmustól, de egyebekben semmilyen jogszociológiai, pláne szociológiai elméletet nem ismer. Azért sincs semmilyen szakszociológiára szükség, mert a szociológia csak szemléletmód. Az előzményeket és a továbbiakat tekintve csak cinizmusként

értékelhetjük a tudományterület elnevezésére utaló kitételt. A jogtudomány hivatalos álláspontjait összefoglaló *Állam- és jogtudományi enciklopédia* vonatkozó szócikkében is csak az „abszorpció” elmélet megerősítését találjuk (SZABÓ 1980). Időközben a magyar szociológia lassú lépéseket tett az intézményesülés felé, már bekerült az egyetemi képzésbe önálló szakként, sőt a nyilvános beszédet is jelentősen átalakította. A jogtudomány pozícióit ez az emancipáció vajmi kevésbé érintette.

Mivel Szabó Imre soha semmilyen klasszikus szociológust nem vett komolyan számba, a szocialista jogelmélet magyarországi fióktelepe nyugodtan negligálhatta ezt a hagyományt. Ha mégsem így történt, akkor pedig éppen az lett volna jobb, ha semmi beveszi: például az Antalffy–Papp szerzőpáros *A politikai és jogi tanok története* című opuszukban említést tesznek néhány klasszikus szociológusról – inkább ne tették volna (ANTALFFY–PAPP 1974). Szerintük a polgári forradalmak után hatalomra került burzsoázia elvetette a természetjogot, az észjogot, a történeti jogi iskolát, s a pozitivisták irányzat (Comte és Spencer) híve lett. Elképesztően primitív nyelvezetet használva keverik a jogi és szociológiai pozitívizmust, diszkreditálnak minden szociológiát. Durkheim például szerintük szemben állt a jog marxista koncepciójával és tagadta az osztálylényeget, az állam fő feladatának tekintve a háborút. Az ehhez hasonló mondatokból nem következhet más, minthogy a szociológia burzsoá áltudomány, tévút, amelynek nyilvánvaló célja a marxizmussal való hadakozás; tehát nem legitim irányzat.

Közben kísérletek történtek a szociológia meghonosítására a jogi gondolkodáson belül is. Számunkra most az az érdekes, hogy milyen elméleti kapaszkodók alakultak ki ebben az elismerésért zajló harcban. A szociológia önállósodási igényei a hatvanas évek elején ismét megjelentek, és az egyik első próbálkozás éppen a jogszociológián keresztül történt. Kulcsár Kálmánnak *A jogszociológia problémái* (majd *A jogszociológia alapjai*) címmel írt műve a már ismert eredettörténetet említi (KULCSÁR 1976). Eredetileg a marxizmusnak a joggal kapcsolatos nézetrendszere szociológiai jellegű volt, később eltorzult (Pasukanisz, Sztucska), és e torzulás következményeit nyögi azóta is a szociológiai szemlélet, hiszen nem tud kikecmeregni a szocialista normatívizmus Visinszkij-féle felfogásából. Kulcsár optimizmussal jegyzi meg, hogy „a szocialista társadalom további fejlődése objektíve igényli a marxista szociológia erőteljes fejlesztését” (KULCSÁR 1976, 361). Derűlátását megalapozni látja abban, hogy Szabó Imre is szintézisre törekszik, jelesül a szociológiai szemlélet érvényesítésére a szocialista jogelméletben. De ha a marxista jogelmélet a jog társadalomelmélete, akkor hol a helye a szociológiának és a jogszociológiának? Különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a jogszociológiának is a jogelmélet jogfogalmából kell kiindulnia. A tudományterületek elhatárolásának szempontjából kulcsfontosságú fejtegetés a következő: „Minthogy a marxista jogelmélet eredendő szociológiai szemlélete egyre erőteljesebben bontakozik ki, legalábbis a marxista jogszociológiára nézve állíthatjuk, hogy ennek a jogszociológiának általános elmélete azonos lehet a jogelmélettel, azaz a jogelmélet adhatja meg azt az általános elméleti alapot – a marxista szociológia részszeredményei mellett –, amelyre a jogszociológia a maga elméletképző munkája során támaszkodhat, és amely a maga absztraktabb szintjén a jogszociológia elméleti eredményeit is hasznosíthatja.” (KULCSÁR 1976, 370–371.) E kissé bonyolultnak tetsző mondatban rejlik a taktikus válasz a Szabó-féle bekebelezésre. Három dolgot állít Kulcsár itt: (1) az általános szociológiának mint marxista szociológiának is vannak elméleti eredményei; (2) a jogszociológiának létezik önállósága a jogelmülethez képest; (3) létezik a jogszociológiának elmélete, amely a jogelmülethez képest kevésbé absztrakt, közép-

szintű elmélet. A jogelmélet és a jogszociológia az általános és a speciális elmélet viszonyában áll egymással.

A többek által írt és a szakszociológiák elfogadtatását célzó, *A szociológia ágazatai* című kötetben a jogszociológia helyzetmeghatározásakor már nem a jogelmélettel való viszony, hanem a jog fogalmi keretéhez való viszony a kérdés (KULCSÁR 1975). E kötet evidensnek veszi a szociológia és a jogszociológia létét, már nem kell küzdeni az önállóságért: az a probléma maradt csupán fenn, amely minden szakszociológia alapkérdése, jelesül, hogy miként emeli be a szociológiai elméletek közé az idegen alapfogalmakat. A korszak végén megjelenő *Politikai és jogszociológia* már úgy emlékezik a szociológiai szemlélet történeti funkciójára, mint védekező mechanizmusra a szocialista normativizmus kizárólagossága ellen: „Az 1960-as évektől kezdődően folyamatosan gyengültek a szocialista normativizmus vonásai, míg végül 1971-ben Szabó Imre határozottan szembefordulva ezzel az irányzattal, szociológiai szemléletű jogelméletet épített fel.” (KULCSÁR 1987, 136.) Ezzel a visszatekintő értékeléssel tulajdonképpen befejeződik egy nem hatás nélküli korszak. A normativizmus gyengülése jelentős lehetett ugyan a jogelméletben, de az említett szociológiai fordulat a szociológia és a jogszociológia státuszára, a szociológiai tudás befogadására nézve ugyanolyan tragikus volt, mint az azt megelőző időszak.³

A szociológia intézményesülése a szocialista jogelmélet ellenére ment végbe, a politikai környezet lassú – bár a jogelméleténél gyorsabb – fejlődésének következtében. A konzervatív jogtudomány védekezése ellenére, fű alatt bevezetésre került a szociológia és a jogszociológia az oktatásban, különösebb politikai visszhang nélkül, nem függetlenül a szociológia lassú megszilárdulásától a felsőoktatásban és a szociológiai diskurzus stabilizálódásától.

AZ ELTORZÍTOTT KÜZDELEM

Bourdieu-től is tudhatjuk, hogy a jogtudományok egyébként is hagyományosan ellenszenvvel viseltetnek a társadalomtudományokkal szemben, elsősorban azért, mert a jogtudományok szoros teoretikus és egzisztenciális kötődésben vannak a gyakorlattal (BOURDIEU 1987). Ennek gyakori következménye a kritikai gondolkodás és az önreflexió hiánya, a technicista, bürokratikus, normatív jogszemlélet, a dogmatikus és dogmatikai bezártság. A szocialista jogtudományok és királynőjük, az állam- és jogelmélet államközelségét nem csak kognitív pozícióik javítására, hanem a lehetséges ellenfelek adminisztratív ellehetetlenítésére is fel tudták használni, látszólag tudomány-rendszertani érvekkel.

Az uralom fenntartásának kognitív, nyelvi eszközrendszere a tudomány területére is beszivárog. A jogtudomány az állam elkerülhetetlenségének igazolását végzi kognitív és intézményes eszközeivel; a szocialista államban annyi különbséggel, hogy egy konkrét berendezkedés igazolása nem annyira kognitív, mint inkább normatív, politikai tételekkel történik. A szocialista jogelmélet is, mint a jog általános vezérlő elmélete, a bürokrácia, az állam specialistái fölötti közvetlen uralmat testesíti meg: célja a poli-

³ Némileg igazságtalanul, eltekintek itt annak az intézményi elemnek az említésétől, hogy az 1970-es évek derekától egy új generáció jelent meg az elméleti gondolkodásban és – ami hatásában jelentősebb – a jogi felsőoktatásban is.

tikai ideológia és praxis közötti közvetítés kisajátítása. A jogtudomány és a jogi praxis viszonya a nem szocialista jogrendszerekben is különös, ugyanis az állam mint a hatalom forrása végső érvet szolgáltat az elvi kérdések eldöntésében, miközben a jogi praxis végső soron nem a tudományos, hanem a hatalmi érvekre támaszkodik. A hatalom monolit struktúrája, az állam ideológiai kötöttsége a jogelméletet zárttá, ideologikussá, rugalmatlanná, fejlődésképtelenné teszi. A jogelmélet sorsa ekkor a politikai rendszerhez kötődik.

A jogtudósok különös résztvevői a jogrendszernek: a történelemben gyakran központi szerepet kapnak, értelmezéseik közvetlenül hatnak vagy egyenesen meghatározzák a jog működését, megkerülhetetlenek. A különböző jogászai szakmák hierarchiája többek között a politikai rendszertől is függ, hatalmi harcok eredménye. A létezett szocializmus viszonyai között nem a jogi ideológus a főszereplő, hanem a gyakorlati jogász (például az ügyész), de a jogi képzésben, jogtudományban az ideológiai közvetítő szerep kiemelte a jogelméletet. Sőt, a diktatúra enyhülésével sajátos versengési terep nyílt az értelmezési hatalomért, amelyben a jogelmélet óriási helyzeti előnyt élvezett, hiszen a hivatalos ideológiától egy pillanatra sem távolodott el, még akkor sem nagyon, amikor a politikai praxis ezt már megtette. A szocialista jogelmélet akkor is elméletté transzformálódott politikai uralom maradt, amikor a politikai gyakorlat vonakodva bár, de kimozdult az ideológiai tételek merev értelmezéséből. Úgy tűnik, éppen a valóság felismerésének képessége hiányzott a jogelmélet prominenseiből.

Karl Mannheim a politikai tudás közölhetőségéről az *Ideológia és utópia* című művében azt írja, hogy az akadémiai tudományok kontemplációja elfedheti az adott életterület adekvát beállítódásait; a modern tudomány felszámolja az eredeti beállítódást és másikkal váltja fel. Ennek következtében a gyakorlat számára haszontalanná válik, eltávolodik a reális szférától. A tudós sematikus rendező beállítódása és a gyakorlati ember tevékenyen eligazító szemlélete szembekerül, idegenekké válnak egymás számára. Az egyik az áttekintés, a másik a konkrétira orientálódás embere. A tudományban mégis a tudásátadás formája az előadás, ahol a személyes-akaratú vonatkozások ki vannak kapcsolva. „[...] ám mert nem hieratikusan vagy mágikusan kötött szövegekről van szó, hanem szabad kutatás révén ellenőrizhető és megragadható anyagokról, ezért a tananyag átadása után van lehetőség vitára.” (MANNHEIM 1996, 205.) Mint azt mindannyian tapasztaltuk, a szocialista jogelmélet esetében éppen ez utóbbi hiányzik: viták helyett mágikusan kötött szövegeket, ideológiai-politikai tételeket tartalmaz. A jogtudományi viták az érett szocialista korszak időszakában sem voltak politikasemlegesek, a pozíciók egy-egy politikai-ideológiai irányzat szolgáltatában álltak vagy ilyenek ellenében fogalmazódtak meg. Az értelmiség szerepéről szólva, Bourdieu a tiszta tudományos versenyt a vitatkozás, érvelés, bizonyítás eszközeinek az értelem és igazság érdekében történő felhasználásaként értelmezi, de ezt az ideális konstrukciót csak a résztvevők erőfeszítésével lehet létrehozni (BOURDIEU 2002). A társadalomtudományok területein különösen erős a közvetlen társadalmi érdek, ahol hátrányba kerülhet a párbeszéd eszményét kereső autonóm tudós a heteronóm, külső támogatásokkal operáló kollégáival szemben. Ezek alapján sajátos autonómiaharca zajlik a szakmák között, a mi esetünkben főleg politikai erőktől való függővé tételével, alárendelésével szemben.

Mannheim tanulmánya szerint a szellemtudományokban problematikus a világnézeti mozzanatok és az akaratú impulzusok behatolása a tudásba, ugyanis itt nehézkes az együtt cselekvés, a műhelyszerű képzés. Még problematikusabb ez a közvetlenül

a gyakorlatra irányuló tudásfajtáknál. Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy a szocialista jogelmélet esetében e világnézeti, ideológiai mozzanatok és akarati impulzusok oly mértékben meghatározóak voltak, hogy magát a tudományszerűséget számolták fel.

A totalitásra törekvő politikai rendszer a tudomány és különösen a társadalomtudományok két hagyománya, az autonómia és heteronómia – vagy más szóval: az emancipációs és manipulációs potenciál – közül nyilvánvalóan az állam tanácsadójának szerepét, a manipulációt teszi dominánssá. A manipuláció tudástípusa reménytelen helyzetbe hozta a kritikai szellemet, a tudomány belső normáinak való elköteleződést, az autonómia tiszteletét. Nehéz lenne tagadni, hogy a jogtudományon belül éppen a jogelmélet az a terület, amely e tudástípus követését és terjesztését a legerősebben követelte meg. A szakjogászok legalább a dogmatikai rendszerekbe menekülhettek (volna). Ebből a szempontból heroikusnak tűnhet a küzdelem a jogelmélet és a szociológia között: a közvetlenül a külső normáknak alávetett jogelmélet az értelmiségi lelkiismeret feléledését megtestesítő szociológiai felvilágosodással kerül szembe. De bizonyítékok inkább arról vannak, hogy a szociológia intézményesedési kísérlete, szemléletmódjának terjesztése a manipulációs potenciálon belül maradványra igyekezett a jogtudománnyal szemben versenyhelyzetbe kerülni. A „társadalmi mérnökösödés” olyan átfogó tudományos szerep, amelyből ekkor még a legitím kilépés nagyon nehéz. Egyáltalán nem véletlen, hogy a hazai szociológia első lépéseit a jogszociológia szak tudományos terminológiájának meghonosítása segítette. A szociológia inkább jelentett a hagyományos uralkodói tanácsadói szerepet betöltő jogtudományok számára konkurenciát, mint új tudástípust. Az új tudástípus iránti igény és a szerepmódosulás lehetősége csak jó néhány évtizeddel a szociológia hazai megjelenése után vetődött fel, és jelenleg is része a tudomány identitáskeresésének. Ugyanakkor elvileg tágasabb a lehetőség az autonómia megteremtésére, kiküzdésére a szociológián, mint a jogelméleten belül: ezt jelzi a szociológián belül csírájában létrejövő ellenzéki gondolkodás és ezzel párhuzamosan a jogtudomány csaknem teljes mozdulatlansága. Igaz, ebben szerepet játszhatott az is, hogy csak szerencsésen későn, a politikai rendszer puhulásával sikerült intézményes formákat teremteni a szociológia számára, tehát nem kellett merev tételeket és mozdíthatatlan múmiákat félresöpörnie. Nem kellett a felejtésre hagyni és kihalásra várni. Mannheim a generációs probléma kapcsán a korábbi nemzedékek kihalását a társadalmi történelemben szükséges felejtést szolgáló, új tetteket lehetővé tevő erőnek írja le, amelyre a társadalmak továbbélésének ugyanolyan szüksége van, mint az emlékezetre (MANNHEIM 2000a).

Milyen tehát a konkurencia e két tudomány között? Mannheim klasszikus fogalmait használva, a versengést a léttel összefonódó gondolkodásban a helyes szemléletmód birtoklásának presztízséért folyó versengésként, a lét nyilvános értelmezéséért zajló küzdelemként lehet értelmezni. „Mindegyik csoport saját világértelmezését kívánja a nyilvános világértelmezésnek megtenni.” (MANNHEIM 2000b, 262.) A világértelmezés tehát a csoportok közötti harc eredménye. Amikor a lét nyilvános értelmezése valamely csoport monopolhelyzete alapján válik egyedül érvényessé, akkor a versengés súlyosan korlátozott, hiszen nem intellektuális, hanem hatalmi eszközöket vetnek be. Mannheim szerint általában az intellektuális és a hatalmi eszközök együttesen biztosítják a monopolhelyzetet. A szocialista jogelmélet szereplőinek monopolhelyzete azonban monolit: kizárólag hatalmi eszközök tartották fenn. Mannheim szerint a jogfilozófia és a mindenkor érvényes jog viszonya általában is problematikus, hiszen az elmélet abszolút mércének, ítélőszéknek, kritikának adja ki magát, *de facto* azonban

alépfüggvény, igazoló tudása egy már meglévő gondolkodásmódnak. A politikai állam kritikátlan, mechanikus kiszolgálása könnyedén jön létre, de nehezen múlik el. Az ilyen államilag monopolizált gondolkodást skolasztikának kell elképzelnünk. Olyan „szent könyvekben” rögzített tételekre épülő szövegértelmezésként, amely kiszorítja a létértelmezéseket. A szövegértelmező jellegű gondolkodásban „minden újonnan felbukkanó tényt beleillesztenek az eleve adott, meglevő ordóba, ami rendszerint a tény értelmezése, illetve átértelmezése útján jár sikerrel” (MANNHEIM 2000b, 267). A valóság mindig másodlagos, leírása nem kívánatos.

Ebben a helyzetben a skolasztika szorításának enyhülése, de domináns pozícióban való maradása csak atomizált konkurenciát hozhatott létre: „[...] ez az egyházi világértelmezés monopolhelyzetének megrázkódtatása utáni periódus, amelyet lényegében az jellemmez, hogy sok elszigetelt életkór ajánlkozott a hivatalos világértelmezés örökségének átvételére. Hiszen az egyháznak sem volt, még uralma csúcspontján sem abszolút monopolhelyzete abban az értelemben, hogy minden ellenállást legyőzött volna. Mindenekelőtt legsajátabb köreiből kellett a belső ellenzék kordában tartania. Itt azonban zárványszerű ellenzékéről beszélhetünk, így például a városi misztika, a ferences rend stb. belső ellenzékiségéről.” (MANNHEIM 2000b, 269.) A monopolhelyzet megrázkódtatása esetünkben nem okozott túlságos földindulást, jelentkezett azonban néhány alternatív világértelmezés, köztük a szociológiai, amelyet a jogelméleti skolasztika először legyőzni, majd saját körében tartani igyekezett.

AZ ÖRÖKSÉG

Ezek alapján feltételezhetjük, hogy mivel nem elméletek egymással szembeni viszonyáról, hanem gondolkodásformák versengéséről van szó, mindkét intellektuális pozíció mai viszonyaiban vannak nyomai e korszaknak. A múlt determináló hatása elsősorban a tudományban tevékenykedők habitusain keresztül érvényesül.

A szociológia hazai tudománya – hasonlóan a világ szociológiáihoz – identitáskezeléssel van elfoglalva, és az intézményesülésben való lemaradás behozásával, ma már kedvezőtlen piaci körülmények között. A tudósi szerepeket a zsrnalista, politikus, vállalkozó szerepkészletei felé történő elmozdulás kísérti. E tudomány intézményesedési kísérleteinek kezdeteitől nem egyszerűen politikai jellegű harcot folytatott az elismerésért, hanem változó stratégiákkal központi helyet kívánt magának a marxista társadalomtudományok között, és mint ilyen, vetélytársat jelentett a többi társadalomtudomány számára. A létért való küzdelemben nem lett volna taktikus a történelmi materializmus ellen felvenni a harcot, sokkal inkább jellemző a történelmi materializmusért történő kiállás. A létért, elismerésért való küzdelmet azonban viszonylag hamar felváltotta egy ideológiai kompromisszumokkal terhelt emancipáció, majd – ezen előzményektől nem függetlenül – a ma is tartó identitáskezelés. A szociológia hamar megmutatta mindkét énjét: a szervezet- és munkaszociológiai kutatásokban, az időmérték-vizsgálatokban a gyakorlatban közvetlenül hasznosítható tanácsok kidolgozójának szerepét, valamint a kritikai értelmiség kognitív támaszának szerepét. Ez utóbbi az 1960-as évek második felében (természetes módon) gyors retorziókat váltott ki a politikai rendszerből. Az évtized végén a szociológia státuszát érintő konszolidáció érzékenyen érinthette a versenytársakat. Ez a megzabolázott szociológia ugyanis nem mondott le teljesen az elméleti szerepről, hangsúlyossá tette, de nem kizárólagossá

a szakszociológiák kutatási eredményeit. A mérnökösködő, tanácsadó tudományfelfogás megőrzött valamit a szociológiai felvilágosodásnak való elköteleződésből, Kulcsár Kálmán kifejezésével: a védekező szerepből.

Elvileg a jogtudomány, sajátos helyzetéből, politikához kötöttségéből következően, pontosan követi (ha megelőzni nem is tudja) a politikai rendszerváltást. De a jogtudományi elitben felhalmozódó hagyományelemek és reflexek az egész jogrendszer működésére hatással vannak. A XX. század második felében stabilizálódott habitusok túléltek a rendszert. Nehezen kimozdítható elem például a túlpolitizáltság. Megszokottá vált, hogy a világkép ideológiai, elméleti tételekre épül, az érvelés hatalmi jellegű, a tudományos pozíciót és ezzel a tudósközösséget állami segítséggel monopolhelyzetbe lehet és kell hozni. Ez a logika, amely hatékony volt a szocializmus időszakában, a politikailag korlátozott versenyben, a rendszerváltás után egészségtelen kötődéseket hozott létre különféle politikai irányzatokhoz – az intézménygründolás vagy a fejlesztés jegyében. Különösen erőssé válhat, pontosabban megmaradhat a jogtudomány szolgálai szerepe egy tudatosan klientúraépítő állam esetében, amely igényli a tudomány belső normáit figyelmen kívül hagyó feltétlen támogatást a pénzügyi segítségért s a megrendelésért cserébe.

Ebben a helyzetben csak az a kérdés merül fel, hogy a jogtudomány és joggyakorlat prominenseinek a hivatalossággal, hatalmi igényekkel szembeni kritikálansága a jogászai szakma sajátja-e vagy egy speciális szocializáció eredménye. A jogrendszer és jogtudomány általános viszonyaiból következik-e vagy a nem demokratikus politikai rendszerben kialakult reflexek következménye?

Tartós sajátosságnak tűnik az is, hogy a praxishoz kötött jogtudomány védekezik a szociológiával és általában a társadalomtudományokkal szemben. Technicista-normativista szemléletét kizárólagosnak tételezi és igyekszik a jogrendszer működése szempontjából idegen szemléletet eltávolítani. Ma ehhez nem ideológiai, politikai érveket lehet elsősorban találni, hanem hatékonysági, piaci hivatkozásokat. Itt ismét nehéz eldönteni, hogy a múlt foglyai vagyunk-e vagy a jogászai szakma lényegi tulajdonságai ilyenek.

IRODALOM

- ANTALFY GYÖRGY – PAPP IGNÁC 1974. *A politikai és jogi tanok története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bour dieu, Pierre 1987. *The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field*. *Hastings Law Journal*, 38.
- Bour dieu, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Hegedűs András 1966. *A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai*. Budapest: Akadémiai.
- Kulcsár Kálmán 1960. *A jogszociológia problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1966. *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest: Akadémiai.
- Kulcsár Kálmán (szerk.) 1975. *A szociológia ágazatai*. Budapest: Kossuth.
- Kulcsár Kálmán 1976. *A jogszociológia alapjai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kulcsár Kálmán 1987. *Politikai és jogszociológia*. Budapest: Kossuth.
- MannheimKároly 1996. *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- MannheimKároly 2000a. *A nemzedékek problémája*. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- MannheimKároly 2000b. *A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén*. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Müller-Funk, Wolfgang 1996. *Az írástudók árulása*. *Magyar Lettre Internationale*, 20.
- Peschka Vilmos 1965. *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest: Akadémiai.
- Peschka Vilmos 1975. *Max Weber jogszociológiája*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1960. *Lenin és a társadalomtudományok*. *Kortárs*, június.
- Szabó Imre 1967. *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó Imre 1971. *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai.

SZABÓ IMRE 1977. *Jogelmélet*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szabó Imre 1978. *A jog és elmélete*. Budapest: Akadémiai.

Szabó Imre (szerk.) 1980. *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Budapest: Akadémiai.

Szalai Sándor 1990. „A szociológia a politika felvonulási területe”. Vál.: Gábor László. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.

Szántó Miklós 1998. *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai.

